

BÁTHORY KRISTÓF
ERDÉLYI VAJDA 1580-AS OKLEVELE
ÉS A SZILÁGYSÁGI REFORMÁTUSOK

Az egykori Kraszna és Közép-Szolnok vármegyékkel megegyező Szilágyság magyar lakossága ma is büszkén emlegeti, hogy felekezeti hovatartozását tekintve mintegy kilencven százalékban református. A vidék reformációjának kezdetei a legendák homályába vesznek. Sipos Gábor próbálta tisztázni legutóbb annak a hagyománynak az eredetét, amely szerint az már az 1530-as években reformátussá vált volna. Nyilvánvalónak tartja, hogy itt is a lutheri-melanchtoni tanítás volt a meghatározó, legalább a 16. század közepéig.¹ Mindehhez szeretnék egy adalékkal szolgálni egy korabeli oklevél bemutatásával: a szilágysági reformátusok az 1580-ban években még mindig ágostai hitvallásúakként szerepelnek forrásainkban, például Báthory Kristóf 1580. április 24-én, Gyulafehérvárott kelt oklevelében,² amelyben a szilágysági (in districtu Szilágy) senioroknak, vagy a superintendensnek szabadságot ad az egyházi személyek feletti ítélkezésre, a vizitálásra, templomok építésére és javítására.

Az erdélyi püspökség Meszesen túli, attól nyugatra eső részének önállósodása a lutheri tanok térhódításának idejére esik. Ha az 1545. évi, azaz az első tasnádi zsinat után újonnan létrejövő szatmárvidéki superintendencia nem is köthető Hevesi Mihályhoz, ahogy azt sokáig őrizte a hagyomány,³ de az biztos, hogy az 1557-es kolozsvári hitvitán Hebler Mátyás és Dávid Ferenc mellett Károlyi Boldi Sebestyén már az Erdélytől közjogilag függő, de az egyházigazgatást tekintve független, lutheránus irányú szatmárvidéki superintendenciát képviselte.⁴ Ennek a superintendenciának, amely a későbbi tiszántúli egyházkerület egyik magját alkotja, természetesen része az egykori krasznai főesperesség teljes egészében, illetve az egykori szolnoki főesperesség Szamostól nyugatra eső része.

¹ Sipos Gábor: Derecskei Demeter, a Partium reformátora. In. *Reformata Transylvanica, Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Szerk. Uő. Kolozsvár, 2012. 13–21.

² Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára (EREL). B 10. A Szilágyi traktus levelei. Iratok 1580–1791. 1. tétel

³ Zoványi Jenő: Hevesi Mihály. = *Protestáns Szemle*, 1935. 1. sz. 22–24.

⁴ Pokoly József: Az erdélyi református egyház területi beosztásáról. = *Protestáns Szemle*, 1899. 5. sz. 319–320.

Az új, továbbra is krasznainak, később szilágyinak nevezett protestáns egyházmegye, avagy tractus területe pedig magában foglalta nem csupán Kraszna vármegye területét, hanem Közép-Szolnoknak a Szamos és a Kraszna folyók közé eső részét, azaz lényegében a Tövishátat.

Az új egyházmegye létrejötté további lényeges tanulsággal szolgál. A középkori főesperesség területe követte a világi közigazgatási beosztást, azaz a krasznai főesperesség Kraszna megye területével, a szolnoki pedig Közép-Szolnok és Belső-Szolnok megyék területével esett egybe. Viszont a reformációt követően a krasznai, avagy szilágyi tractusba nem tartoznak bele sem az Érmellék, sem Belső-Szolnok egyházközségei. Tehát a középkori keretből megmarad az egyházközségi beosztás és mutatis mutandis az esperesség, de utóbbi messze eltér a régi főesperességektől és a régi (püspöki) egyházmegye beosztásától.

Ha az új protestáns egyházmegyének a felekezeti viszonyait és arányait próbáljuk megbecsülni az 1580-as említett oklevél kiadásakor, számolnunk kell az unitárius gyülekezetek jelentős számával, hiszen Báthory Kristóf erdélyi vajda eleve a szentháromság tagadók előretörésével és visszaszorításuk szükségességével indokolta a diploma közzétételét. Az önállóvá vált Erdélyben fokozatosan kialakult a recepta religiók rendszere,⁵ ennek révén az állam egyházak felett álló, de az egyház belső életét alapvetően befolyásoló főhatósággá vált. Az erdélyi irányítás alatt álló partiumi területeken (Máramaros, Bihar, Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna vármegye), lényegében a tiszántúli protestáns egyházkerületben a reformáció helvét ága vált uralkodóvá, szintén fejedelmi támogatással. A mindenkori erdélyi fejedelem kezébe került a vallás ügye, akinek később az innovatio, azaz a további újítás tilalmával a törvények újabb eszközt is adtak a kezébe. A püspöki javakkal együtt bizonyos püspöki jogköröket is magához vett már az 1550-es években az erdélyi fejedelmi hatalom, a püspöki jövedelmek, a kincstárba folytak be, és lényegében kegyúri jogot nyert az egyházközségek felett is. A protestáns superintendenst ugyan nem ő választja, de ő erősíti meg (a Partiumban is!), és lényegében az őt megillető jogokat ruházza át a superintendensre. Izabella 1557-ben, amikor megerősíti Hebler szász püspököt hivatalában, ennek indoklásában elmondja, hogy az ország alattvalóinak védelme az ő tiszte, így aztán a gyülekezetek védelme is. A mindenkori erdélyi fejedelem immár nem csupán az egyház külső állapotának, javainak és jogainak a védelmét tekinti feladatának, hanem az igaz hit védelmét és a schisma eltávolítását is. Mint korábban a püspök tehette, most a fejedelem ruházza fel a superintendenst a pap-

⁵ Balázs Mihály több helyütt felhívja a figyelmet, hogy ez a rendszer csak 1595-től igazolható, ekkor került sor arra, hogy azt formálisan, törvényesen is garantálták. Balázs Mihály: „A hit ... hallásból leszen.” Vallásszabadság és bevett vallások Erdélyben a 16. században. In. Uő. *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Bp., 2006.11–36. Itt megtalálhatóak a korábbi közlések adatai. Uő.: Toleráns ország – félreértett törvények: A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez. In. *Bölcsészettudományok*. Szerk. Pál József; Vajda Zoltán. Szeged, 2014. 91–108. (továbbiakban Balázs, 2014.)

szentelés jogával, az egyházi ügyek felügyeletével és azzal, hogy az evangéliumokkal és a sacramentumokkal ellenkező tanokat megvizsgálja, elbírálja, és egyházi fegyelmet gyakoroljon.

A jelen vizsgálódásunk tárgyát képező 1580-as oklevél is ezt a helyzetet ilusztrálja. Hebler halála (1571. szept. 18.) után Báthory István maga szólítja fel a szász evangélikusokat püspökválasztásra, képviselteti magát a püspökválasztó zsinaton, három jelöltet terjeszt fel, és ő maga választ azok közül.⁶ Nem tudjuk pontosan, hogy az első superintendensek milyen jogokkal rendelkeztek, azzal sem vagyunk igazából tisztában, hogy az elnevezésen éppen a későbbi értelemben vett esperest vagy püspököt értettek-e, de nyilvánvalóan az ordinatio, azaz a papszentelés és a papoknak az ekklesiákba való kirendelése, illetve a visitatio, azaz az egyházlátogatás jogkörének a birtoklása tette őket egyenrangúvá a korábbi katolikus püspökökkel. Míg a magyarországi részekben kezdetben a protestáns püspök a seniorok egyike, addig Erdélyben a fejedelem hivatalnok, eredetileg, mint egy püspöki vikárius. Ahogy az észak-partiumi területek is az erdélyi fejedelmek alá kerültek (illetve egyházigazgatásilag a középkorban is ott voltak), az itteni protestáns püspöki hatalom is átvette kizárólagos joggal a potestas ordinist, azaz az ordináció jogkörét, ezzel vált teljessé jogkörük és lényegében a középkori püspökök helyébe léptek.

Báthory 1571-es fejedelemmé választását, buzgó katolikus volta ellenére, az ekkor már egyértelműen protestáns többségű Erdélyben nagy várakozással fogadták a protestánsok is.⁷ A János Zsigmond alatt megerősödött unitáriusok visszaszorítását várták tőle. Ne feledjük, ekkor Erdélyben még két egyház volt: a szász és a magyar, egy-egy püspökkel. A szászok egyháza homogén, az ágostai hitvallást követő egyház, a magyaroké heterogén, mely több confessiót fogadott magába.⁸ Báthory igyekezett a szász egyházat megerősíteni, a magyar egyházból

⁶ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. IV.* Bp., 1904. 75. (továbbiakban Pokoly, 1905.)

⁷ Debreceni Ember Pál is így emlékezik rá a 17–18. század fordulóján: „Dávid Blandratával és az ariánus dogmák más csatlósaival egyetemben abban reménykedtek, hogy aranykor virrad rájuk. Ezeket a reményeket azonban meghiúsította a fejedelemségben következő Báthory István gondoskodása és ügyessége”. Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története.* Ford. Botos Péter. Sárospatak, 2009. 201. „az új erdélyi fejedelem, Báthory István elhalmozta az egyházat. Ugyanis az ő bölcsessége, vitézsége, műveltsége, kegyessége – hasonlóan minden más állami és vallási ügyben a béke és a háború fortélyaiban való jártassága – által messze felülmúlta kora minden fejedelmét, s helyesen úgy vélte, hogy akkor kezdheti meg szerencsésen az uralkodását, ha mindenekeelőtt magára veszi a megzavart vallás gondját.” Uo. 200–201.

⁸ Balázs, 2014. 100. „Amint tehát az 1570-es évek elején még nem létezett unitárius egyház, a fentiek értelemben éppúgy nem beszélhetünk önálló szervezettel rendelkező reformátusról sem, csupán azt mondhatjuk, hogy voltak olyan gyülekezetek, amelyek a vallásújításban nem voltak hajlandók rálépni az olasz Giorgio Blandrata és társai által javasolt útra, ám püspökök nekik is az a Dávid Ferenc volt, aki persze több teológiai kérdésben is mást tanított, mint a svájci reformátorok”.

pedig olyan módon kiszorítani az unitáriusokat, hogy a reformátusokat igyekezett erősebb pozícióba helyezni.⁹ 1572 után újra meg újra törvényt hozott az országgyűlés az innovatio tilalmáról, az ekkor még a magyar egyház püspöke, Dávid Ferenc hatáskörét és mozgásterét fokozatosan korlátozta.

Ugyanezt a valláspolitikát folytatta, ráadásul még következetesebben, bátyja, Báthory Kristóf, aki 1571-ben váradi főkapitány lett, ezzel együtt bihari ispán. 1575-ben öccse lengyel királlyá választása után helytartóként, széleskörű önállóság birtokában, mint vajda, átvette Erdély kormányzását. Hivatalát 1576 márciusában foglalta el és 1581-ig, május 27-én bekövetkezett haláláig viselte. Kormányzása alatt 1576-ban megtörtént az unitáriusok kiválása, ezzel egy 1564, az enyedi zsinat óta tartó folyamat eredményeként létrejött az önálló magyar, létszámában viszont nagyon megfogyatkozott református egyház. Ennek nyilvánvaló bizonyítéka az erdélyi országgyűlés 1577 októberében hozott határozata, amely szerint a magyar egyház superintendesének az unitárius Dávid Ferenc, majd az őt követő, lutheránus Alesius Dénes helyére júniusban megválasztott, immár református Tordai András püspöknek¹⁰ „mindenütt autoritása legyen ez országban járni, minden helyeket vizitálni és mindenütt az ő vallásin való egyházi személyeket, papokat igazgatni, oktatni, reprehendálni és sinatot tenni”.¹¹

Ebbe a folyamatba illeszkedik bele Báthory Kristóf 1580-ban a szilágysági espereseknek kiadott oklevele,¹² amely eredeti szövegével és magyar fordításával lentebb olvasható.¹³ Az oklevél megerősítésére is sor került 1624. július 4-én, Bethlen Gábor fejedelem jóvoltából. Ennek a megerősítésnek eredetijéről egy-

⁹ Pokoly, 1904. 46. „A két Báthory: István és Kristóf, az ágostai hitvallást tekintette ezen egyház hivatalos confessiojának, minthogy az 1571. szept. 9-iki medgyesi zsinaton, a mikor Alesius a magyar egyházak püspökévé másodszer is megválasztatott, a református lelkészek is aláírtak az ágostai hitvallást és ennek apologiáját; fentartva az úrvacsora kérdésében eddig elfoglalt kálvini álláspontjukat. Valószínű, hogy Báthory István felfogására tekintettel, később az összes református lelkészek is elfogadták ugyan ilyen módon az ágostai hitvallást és épen ezért nevezte Báthory Kristóf még 1580-ban is ágostai hitvallásuaknak őket”.

¹⁰ Ősz Sándor Előd: Tordai Sándor András, Erdély harmadik református püspöke = *Református Szemle*, 2004. 3. sz. 234–245. (továbbiakban Ősz Sándor Előd, 2004.)

¹¹ Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek. III.: 1576–1596.* Bp., 1877. 122–123. Lásd Ősz Sándor Előd ehhez fűzött megjegyzését: „Nyilvánvaló, hogy ez a végzés az unitarizmus visszaszorítására irányult, és lehetőséget teremtett az igen kicsivé zsugorodott református egyház megerősödésére”. Ősz Sándor Előd, 2004. 208.

¹² Az általa kiadott oklevelek másolatát tartalmazó Királyi Könyvek közül csak az 1580–1581. évi utolsó kötet maradt meg, ez a Szilágyságot érintő oklevelünket nem tartalmazza. Lásd: *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1581. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–2.) VII. 1. János Zsigmond Királyi Könyve 1569–1570. – VII. 2. Báthory Kristóf Királyi Könyve 1580–1581.* Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka és Szász Anikó. Kolozsvár, 2003.

¹³ A Bethlen-féle változat jelent meg nyomtatásban: *Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára.* Kolozsvár, 1874. 11–12. Ennek fordítása (sok félreértéssel): *Örök Szilágy. Aeterna Sylvania.* Szerk. Bálint István János. Bp., 2010. 286–287.

előre nem tudjuk, hol van, de ismerjük másolatát a Szilágysági egyházmegye legrégebbi, 1656-ban megkezdett jegyzőkönyvéből.¹⁴ Ebből kiderül, hogy Keresszegi István krasznai esperes és zilahi lelkész, valamint Tyukodi István nótárius és récsei lelkész keresték meg a fejedelmet a megerősítést kérve. Érdeemes utalni arra, hogy Bethlen híres, 1629-es, a lelkészek utódait megnemesítő oklevelét is Keresszegi eszközölte ki.¹⁵ Utóbbi oklevélszövegben a legfontosabb változás az, hogy a „*confessionis Augustanae intelligentes*” helyett immár „*confessionis Helveticae intelligentes*” szerepel. Ez (ha a módosítás nem fiktív, költött) tükrözheti egyrészt Bethlen egyházpolitikai szándékait, másrészt a Szilágyságban ekkorra kialakult valós felekezeti arányokat. Ugyanis míg az 1561-es, 1570-es években a Szilágyságban jelentős teret nyert az unitarizmus, már Báthory István és Kristóf intézkedései folytán, majd a református fejedelmek alatt gyülekezeteik eltűnni látszanak.¹⁶

*

Christophorus Bathori de Somlio Wajuoda Transyluaniae et Siculorum comes etc. Magnificis Egregiis, Nobilibus, Comitibus, Vicecomitibus et Judium cunctis etiam aliis is districtus Silagiensis incolis, tam Ecclesiasticis quam Secularibus, salutem et favorem.

Cum nostra intersit religionis et personarum Ecclesiasticarum, non ultimam rationem habere, ideo ex fidei relatione Honorabiliorum Seniorum et Ministrorum, Ecclesiarum in districtu Silagy confessionis Augustanae, intelligentes, plerisque in locis suum et Ecclesiarum suarum statum male esse affectum, turba tamque, partim docentium quorundam vitam dissolutam, aut doctrinam ab analogia fidei dissentientem, et imprimis Arianam Sectam profitentium; partim vero propter contemptum verbi divini et auditorum ingratitude, abalienantium bona Ecclesiastica atque ad se rapiendum: imo jurisdictionem in personas Ecclesiasticas, quas saepius in dicta causa molestarent, aut eis leges ferrent et iudicio Seculari subicerent, exercentium, et sibi vendicantium Ecclesiasticam auctoritatem prophanantium. Voluimus laboranti Ecclesiae oportuno consilio succurrere. Proinde ut Ecclesiastica Auctoritas restauretur, dictis Pastoribus Silagiensibus annuente et concedente duximus, ut more pristino, ipsi coram suis Senioribus aut

¹⁴ *Protocolum Sedis Ecclesiasticae in Districtu Szilagj, in ambitu duorum Comitatum Zolnok et Kraszna existentis.* Arhivele Statului Cluj Colectia de documentesi manuscrite nr. 67

¹⁵ Tonk Sándor: Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára. In: *Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiha Kálmán püspöki szolgálatáról.* Kolozsvár, 2000. 225–234.

¹⁶ „Voltak még unitáriusok Paczalban [ma Érszöllős], Almáson, Borzáson, Horvátban, Krasznán, Magyarkecelen, Percsenben, Rátonban, Szilágysomlyón ... Sámson, Sarmaság, Szakácsi, Szántó, Szilvás, Tasnád, Hatvan, Korond, Kövesd, Mindszent, Nagypacal, Magyarbaksa, Zilah helységekből kifogyott az unitárius egyház”. Kénosi Tözsér János, Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története II.* Sajtó alá rendezte: Márkos Albert, Kovács Sándor Kolozsvár, 2009. 289.

Superintendente duntaxat et non [Judicibus] Politicis Juri se sistant, si quando citabuntur. Seniores delecti habeant auctoritatem Ecclesias visitandi, earumdemque Pastores [...] vita examinandi, simul etiam convocato coetu, fide mediante bona Ecclesiarum antiquitus collata una cum redditibus Ministrorum [cognoscendi, abalienata] quovis modo repetendi et in pristinum suum usum legitimum revocandi. Eos item qui talia bona abalienata remittere aut restuere recusarent cujus cunque status aut conditionis fuerint in curiam nostram citandi, Templorumque aut aliorum Ecclesiasticorum aedificiorum negligentia quorum cum que collapsa erectionem aut restaurationem jubendi, removendi doctrinae pravae et potissimum Arianae vitae item dissolutae Ministros, Pastores pios idoneos sufficiendi. Proinde mandamus vobis harum serie, ut quandocumque praefati Seniores Ecclesiarum Silagiensium Praesentium ostensores vestri in medium venerint, eos citra omnem tergiversationem, in his suis muniis libere procedere permittatis, vocati in coetum sacrum conveniatis, omnes que legitimos redditus Ecclesiasticos ab antiquo ordinatos et abalienatos ad eorum requisitionem sine ulla cunctatione remittere, nec Pastores ad Judicium seculare cogere, vel indicta causa eos turbare, sed illis debitam reverentiam praestare, templa aedificare. Vos autem comites eos tueri et defendere contra omnes insultus debeatis et teneamini. Secus non facturi, praesentibus perlectis, exhibenti restituti. Datum Albae Juliae vigesima quarta die Aprilis; Anno Domini Millesimo Quingentesimo Octogesimo.

*

Mivel az egyik legfontosabb dolog számunkra, hogy gondoskodjunk a vallás ügyéről és az egyházi személyekről, ezért a Szilágység¹⁷ ágostai hitvallású tiszteletreméltó espereseinek és lelkészeinek megbízható jelentéséből értesülvén a legtöbb helységben maguk és egyházuk rossz és békétlen helyzetéről, részben némely tanítók romlott életéről, avagy a hithez hűtlenné vált tanításáról, elsősorban az ariánus szekta nyilvánvaló terjedéséről, s hogy mindez részben Isten ígéjének semmibe vétele és a hívek hálátlansága, az egyházi javak elidegenítése és maguknak való megszerzése miatt történt; sőt [értesülvén] jogi eljárásról egyházi személyek ellen, akiket gyakorta tárgyalás nélkül zaklattak, vagy reájuk törvényt idéztek és őket világi törvénykezés alá vetettek, ezáltal az egyház tekintélyét nem egyházi emberek magukhoz vették és azt gyakorolták: a dolgozó egyháznak¹⁸ megfelelő segítséggel akartunk szolgálni. Így aztán, hogy az egyház tekintélye helyre állítódjék, teljes helyesléssel és jóváhagyással az említett szilágysági lel-

¹⁷ „districtus Silágy”: Kraszna és Középszolnok vármegyék, illetve az egyházigazgatást tekintve azonos nevű egyházmegyék. A districtus szinonimája ekkoriban a terra, regio, vö. districtus Barcensis, azaz nem jelentett szigorúan vett közigazgatási egységet.

¹⁸ ecclesia laborans

készek számára elrendeljük, hogy a korábbi szokásnak megfelelően, ha jogi ügyben beidézik őket, az espereseik és püspökük előtt jelenjenek meg, és ne világi bírák előtt. A választott esperesek rendelkezzenek az egyházak látogatásának jogkörével, ezek lelkészeit szorgalmasan vizsgálathassák életük és tanításuk felől, egyúttal közgyűlés összehívásakor az egyház javait és a lelkészek járandóságát hitelesen megismerhessék, az elidegenítetteket visszakövetelhessék, és régi törvényes használatukba visszaállíthassák. Azok pedig, akik vonakodnak az ilyen elidegenített javakat visszaadni, avagy visszajuttatni, bármilyen státuszban vagy pozícióban vannak, törvényszékünk elé idézhessük. A templomoknak vagy más egyházi épületeknek az elhanyagolása, bármiféle leromlása miatt annak felépítését és megújítását elrendelhessek, a ferde tanításokat, leginkább az ariánust, valamint a romlott lelkészeket eltávolíthassák, és kegyes, megfelelő lelkészeket választathassanak. Így mindennek megfelelően elrendeljük, hogy a jelen oklevelünket bemutató bármely szilágysági egyház esperesének hivatalában vonakodás nélkül szabad keze adjatok, a szent közgyűlésbe meghívottként elmenjetekek, minden, a régiségben elrendelt és elidegenített törvényes egyházi jövedelmet a kérésüknek megfelelően habozás nélkül visszaadjatok, lelkészeket világi bíróság elé ne kényszerítsetek, őket tárgyalás nélkül ne zaklassátok, de nekik a nekik járó tiszteletet megadjátok, a templomokat felépítsétek. Ti pedig, ispánok, kötelesek vagytok és tartoztok őket védeni és oltalmazni minden támadás ellen. Kelt Gyulafehérvárott, április huszonnegyedikén, az Úrnak ezeröttszáznyolcvanadik esztendejében.

